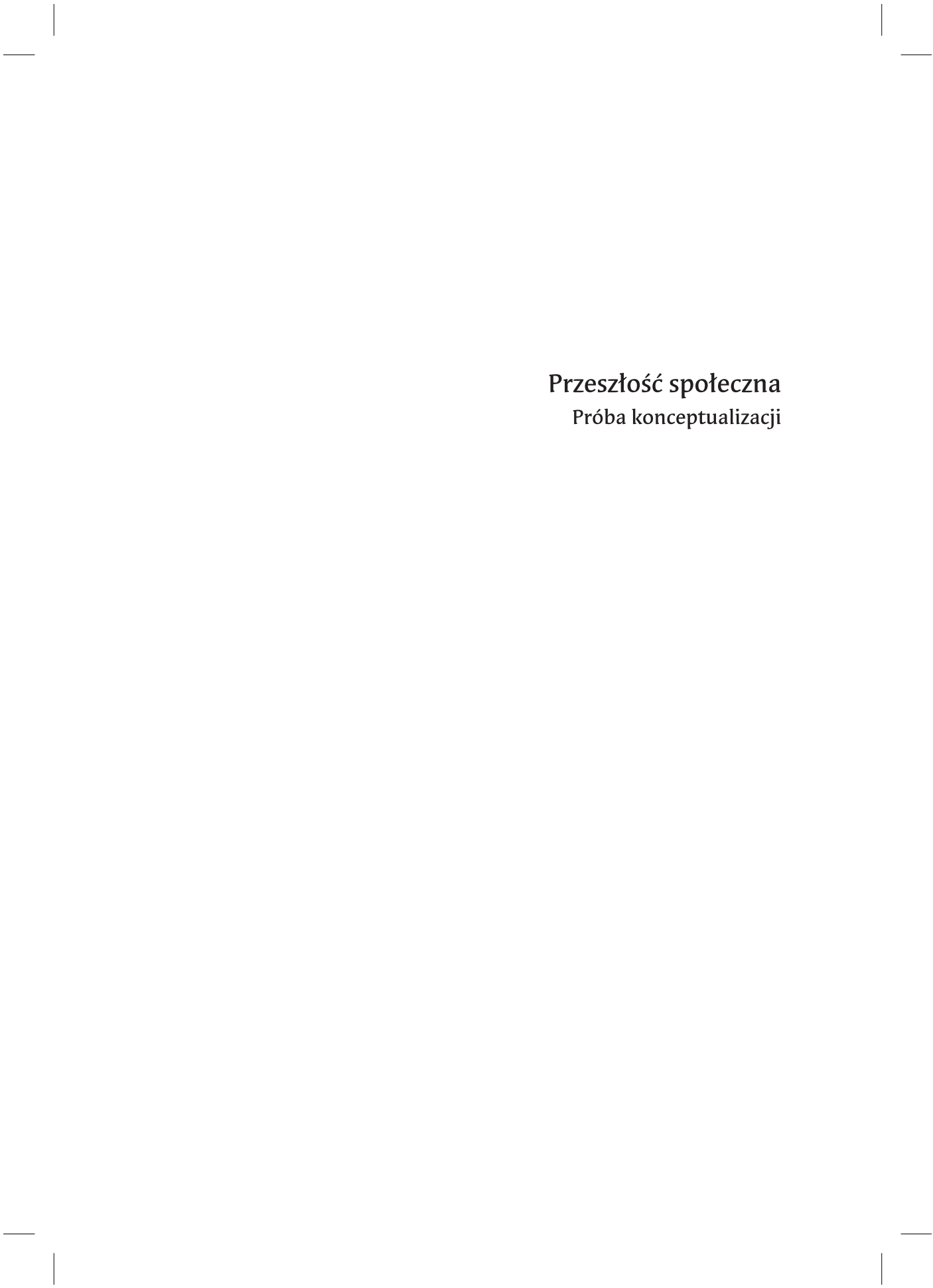

Przeszłość społeczna
Próba konceptualizacji

PUBLIKACJA PRZYGOTOWANA
PRZEZ KOMISJĘ ANTROPOLOGII PRADZIEJÓW I ŚREDNIOWIECZA
DZIAŁAJĄCĄ PRZY KOMITECIE NAUK PRA- I PROTOHISTORYCZNYCH PAN

KOMITET REDAKCYJNY:
ARKADIUSZ MARCINIAK — PRZEWODNICZĄCY
JAN MICHAŁ BURDUKIEWICZ
DOROTA CYNGOT
HANNA KOWALEWSKA-MARSZAŁEK
FRANCISZEK M. STĘPNIOWSKI
STANISŁAW TABACZYŃSKI
ANNA ZALEWSKA

Przeszłość społeczna

Próba konceptualizacji

Redakcja: Stanisław Tabaczyński, Arkadiusz Marciniak,
Dorota Cyngot, Anna Zalewska

Wydawnictwo Poznańskie • Poznań 2012

© Copyright by Autorzy, 2012
© Copyright by Wydawnictwo Poznańskie Sp. z o.o., Poznań 2012

Redakcja: Roman Bąk

Projekt okładki: Teresa Murak, Dariusz Wyczółkowski
Rzeźba: Teresa Murak, Chrystus Pantokrator 2010, Centrum Rzeźby Orońsko;
materiał: żeliwo, piasek; wym. średnica 2 m
Fotografia: Dariusz Zgutka

Komputerowe opracowanie okładki: Jacek Dudek

Praca współfinansowana ze środków PAN — Komisji Archeologicznej przy Oddziale
Poznańskim PAN oraz Instytutu Archeologii i Etnologii PAN.

Niniejszy projekt został zrealizowany przy wsparciu finansowym Komisji Europejskiej
(Program Kultura 2007-2013). Publikacja odzwierciedla jedynie stanowisko jej autorów
i Komisja Europejska nie ponosi odpowiedzialności za umieszczoną w niej zawartość
merytoryczną.

The project has been funded with support from the European Commission
(„Culture” 2007-2013). This publication reflects the views only of the authors,
and the Commission cannot be held responsible for any use which may be made
of the information contained therein.

DG Edukacja i Kultura

Program „Kultura”

professional
practices &
public outreach

ISBN 978-83-7177-791-2

Wydawnictwo Poznańskie Sp. z o.o.
ul. Fredry 8, 61-701 Poznań,
Sekretariat: tel. +48 61 853-99-10, faks +48 61 853-80-75
Dział handlowy: tel. +48 61 852-38-44
<http://www.wydawnictwopoznanskie.com>
e-mail: sekretariat@wydawnictwopoznanskie.com

PAWEŁ KUCYPERA, SŁAWOMIR WADYL

Kultura materialna

*We don't just study things. We study with things,
and create new things in the process.*

Tim Ingold (w: Hicks, Beaudry red. 2010, okładka)

1. WSTĘP

Istnieje wiele definicji kultury, definicji często rozbieżnych, sprzecznych i wzajemnie się wykluczających. Wymowne są słowa Johanna Herdera zawarte w przedmowie do *Myśli o filozofii dziejów*: „Nie ma nic bardziej nieokreślonego niż słowo kultura” (1962: 4). Wielość definicji kultury wynika m.in. z różnych podejść do jej badania. Liczni badacze proponowali zróżnicowane sposoby postrzegania i definiowania tego fenomenu, uwzględniając czasem częściowy czy wręcz wycinkowy jego ogląd. Wiele z tych propozycji zasługuje na uwagę. Obok treści je różnicujących, wyraźna jest cecha łącząca liczne stanowiska, przejawiająca się w założeniu pewnej relacji, zazwyczaj opozycji na linii natura — kultura. Opozycji tej wymyka się element kultury określany mianem kultury materialnej [*material culture*] (dalej KM).

Antropolodzy, archeolodzy, historycy, socjolodzy są aktywnymi uczestnikami debaty dotyczącej możliwości rozumienia kultury i procesów historycznych w szerokim tego pojęcia znaczeniu przez pryzmat KM. Znaczący przyrost opracowań poświęconych temu zagadnieniu wynika z dążenia do dookreślenia teoretycznej i metodologicznej strony studiów nad materialnymi przejawami kultury. Stąd, często oparte na dychotomii, koncepcje konfrontacyjne względem siebie w kontekście badań nad KM, tj. idealizm *vs* materializm, idee normatywne *vs* funkcje społeczne, aktywne znaczenie *vs* pasywny symbol itd. Nietrudno wykazać, że dyskusja nad treścią pojęcia KM była nierozzerwalnym elementem dokonujących się permanentnie zmian w dominujących nurtach teoretycznych.

2. KULTURA MATERIALNA I DUCHOWA

Dominujący i dość powszechnie stosowany jest podział kultury na dwie, ewentualnie trzy części składowe. Mamy zatem KM — kulturę duchową, tudzież KM — kulturę duchową — kulturę społeczną (np. Jan Rutkowski

[1959]). Wysłunięto także inne propozycje postrzegania kultury: poprzez porządek technologiczny — porządek społeczny — porządek kulturowy (Robert MacIver [1931]); poprzez jej wyrażanie się jako „cywilizacji zewnętrznej” — „cywilizacji wewnętrznej” — „kulturę jako taką” (Alfred Weber [1935]). Nie są to jedyne próby systematyzacji „składników” kultury. Przedstawione koncepcje pozwalają jednak stwierdzić, że trójpodział kultury — mimo pewnych różnic terminologicznych (ich wydźwięk semantyczny zazwyczaj jest zbliżony) — znajduje często zastosowanie w empirii badawczej różnych nauk humanistycznych. Te dystrynktywne wartości poszczególnych składników kultury najpełniej przedstawił Alfred L. Kroeber, wyszczególniając: kulturę rzeczywistości — kulturę społeczną — kulturę wartości (*reality culture* — *social culture* — *value culture*) (1952; zob. też Kroeber, Kluckhohn, 1952).

Pojęcie KM, podobnie zresztą jak „kultura duchowa”, wzbudzało często kontrowersje ze względu na swoje możliwe implikacje ontologiczne. Ponadto coraz częściej słuszność wydzielenia KM z zakresu pojęciowego kultury ujmowanej holistycznie podawana jest w wątpliwość. Wolno sądzić, że odseparowanie KM od duchowej związane jest z arbitralnym rozdzieleniem „rzeczy” i zachowań społecznych. Oparty na zasadzie opozycji podział kultury na materialną i duchową, wraz z jego implikacjami zarówno teoretycznymi, jak i praktycznymi, jest podziałem sztucznym, akceptowalnym tylko w wymiarze porządkującym.

3. TEZY SOCJOLOGII O NIEROZDZIELNOŚCI KULTURY

Część badaczy (przede wszystkim socjologów) włączała w obręb kultury nie tylko wzorce myślenia i zachowania, lecz także pozostałości materialne związane z tymi wzorami systemem grupowych znaczeń. Stefan Czarnowski stwierdził, że „splenie ruchu, tj. zjawiska materialnego i wyobrażenia, jest w życiu społecznym ściślejsze niż w jakiegokolwiek innej dziedzinie”, a także że „oddzielanie materii od ducha jest abstrakcją metodycznie dogodną, lecz której wynik potrzebuje poprawki. Fakt konkretny, zupełny jest całością, jest materialno-duchowy” (1956: 230). Za empiryczną nierozdzielnością KM i duchowej opowiadała się również Antonina Kłoskowska. Wyraziła pogląd, że należy „zrezygnować w ogóle z tego rodzaju terminologii tam, gdzie nie jest ona usprawiedliwiona ontologicznymi założeniami świadomie przez autorów przyjętymi” (2005: 73). Nie są to oczywiście odosobnione propozycje. W teoriach socjologii czy antropologii kulturowej spotkać można próby klasyfikacji dziedzin kultury bez uciekania się do dychotomicznego podziału kultury na duchową i materialną. W myśl tych poglądów należy uznać kulturę za organiczną syntezę osiągniętych przez społeczeństwo materialnych i duchowych wartości.

4. KULTURA I JEJ RZECZOWE KORELATY W UJĘCIU STANISŁAWA TABACZYŃSKIEGO

Stanisław Ossowski wyróżnił dwie płaszczyzny zjawisk w obrębie kultury: kulturę *sensu stricto*, obejmującą wzory zachowań i myślenia, oraz przedmioty materialne, powiązane z tymi wzorami, jako warstwę skorelowaną z kulturą, będącą jej korelatem. W koncepcji Ossowskiego, gdzie decydujący dla przynależności poszczególnych obiektów do kulturowego dziedzictwa jest stosunek do nich danej społeczności, również pewne elementy krajobrazu kulturowego nazywane są korelatami kultury i zaliczane są do tej kategorii, bowiem i te elementy przyrody mogą pozostawać w takim samym stosunku do kulturowego dziedzictwa, co inne wytwory (Ossowski 1966: 64). Kłoskowska uważa, że termin ten (korelat) najśluszej zachować tylko (!) dla zjawisk przyrody traktowanych jako kulturalne wartości (2005: 40).

Zainspirowany propozycją Ossowskiego, Stanisław Tabaczyński zaproponował traktowanie „materialnych świadectw obecności i działania człowieka” nie jako integralną część kultury, lecz jako rzeczowe (a zatem pozakulturowe) korelaty dziedzictwa kulturowego. W myśl tej koncepcji korelaty te, „nie będące same składnikiem kultury, która jest przede wszystkim «rzeczywistością myślową»”, dostarczają wielu ważnych informacji o kulturze (Tabaczyński 1993: 16). Kopalne korelaty minionych, nie istniejących już kultur są w dalszym ciągu dostępne empirycznej obserwacji. Są pewnego rodzaju przetrwałym, częstokroć niezmiernie trudnym do interpretacji, zapisem przeszłości (→ „Kultura i kultury”, s. 571-604).

Relację między minioną rzeczywistością a korelatami można według Tabaczyńskiego przyrównać do tej, jaka zachodzi pomiędzy obiektami i zdarzeniami w przyrodoznawczej koncepcji Alfreda Whiteheada. Procesy tworzą pewną rzeczywistość, której przypisywane są nowe wartości. Zasadniczymi składnikami rzeczywistości nie są jakieś „cegiełki”, z których składają się wszystkie byty, lecz „elementarne zdarzenia”. Whitehead zbudował obszerną teorię tzw. „przedmiotów ponadczasowych” (ang. *eternal objects*) jako tego elementu rzeczywistości, który przeciwstawić można „przedmiotom trwającym” (ang. *enduring objects*) (zob. Christian 1959: 12-13). Przedmiot ponadczasowy jest czystą możliwością, która sprawia, że aktualne zaistnienie staje się tym, czym jest, z chwilą gdy dokona się wkroczenie przedmiotu ponadczasowego w to zaistnienie. Tak więc przedmioty ponadczasowe tworzą świat abstrakcyjnej potencjalności. Abstrakcyjność dziedziny przedmiotów ponadczasowych oznacza, że to, czym są one same w sobie, można pojąć bez odniesienia do jakiegoś szczególnego aktualnego zaistnienia.

Warto zastanowić się nad istotnym z archeologicznego punktu widzenia rozróżnieniem między obiektami (*objects*) a zdarzeniami (*events*). Lewis Binford jako pierwszy archeolog nawiązał do przyrodoznawczej koncepcji Whiteheada, sugerując, że to „przedmioty ponadczasowe” są kluczowe dla zrozu-

mienia materiału archeologicznego. Binford podkreślał, że jako nie stanowiące jedynie epistemologicznych ram odniesienia, mogą one być postrzegane także jako ontologiczne parametry rzeczywistości – definiujące granice badanej rzeczywistości. Archeolog identyfikuje owe ponadczasowe przedmioty oraz wiąże je z wydarzeniami, przez co przedmioty stają się „pomostami” między przeszłością a teraźniejszością, umożliwiającymi badanie, analizę zdarzeń (Binford 1982).

Propozycja Tabaczyńskiego nie wzbudziła większej dyskusji nad miejscem KM w refleksjach nad kulturą w ogóle. Odniósł się do niej Jerzy Topolski, wyrażając pogląd (w zasadzie zbliżony do opinii Kłoskowskiej), iż rzeczowe „korelaty” powinny być przedmiotem badań wraz z kulturą jako taką (Topolski 1993: 423-424).

5. KULTURA MATERIALNA — MNOGOŚĆ SPOSOBÓW POJMOWANIA

Historia KM przenika dziedziny nauki takie jak językoznawstwo, antropologię lingwistyczną, społeczną, socjologię, archeologię, historię, historię sztuki, literaturoznawstwo, ekonomię. Cechuje ją (historię KM) nieokreśloność, immanentność, wieloznaczność, pluralizm; nieprzerwanie redefiniuje ona obiekt swoich badań oraz samą siebie. Jest interdyscyplinarną płaszczyzną nauki, dla której fenomen „materialności” jest jednocześnie punktem wyjścia oraz uzasadnieniem.

Badania nad KM, jako powstałe w ramach wielu dyscyplin, są niezwykle zdywersyfikowane. Sama w sobie heterogeniczna i wieloznaczna materia *per se* częściej wykorzystywana jest w refleksji nad cielesnością, nad tym, co namacalne, niż nad duchowymi i idealistycznymi aspektami ludzkiego egzystowania. Materialność odnosi się zarówno do indywidualnych rzeczy, jak i do ich zbiorów, postrzeganych w kategoriach własności oraz fizycznego i ekonomicznego „dobrego usytuowania” (rzeczy są materialną korzyścią dla ich posiadacza). Obiekt i obiektywność rzeczy stoi w opozycji do podmiotu i podmiotowości (subiektywności) człowieka (niezależnie, czy w tym dualizmie traktowane są jako dwie strony tej samej monety czy zjawiska odrębne). Badania nad KM wiążą się z analizą samych rzeczy, ale mogą również przyjąć za punkt wyjścia człowieka lub społeczeństwo, mianowicie: sposób, w jaki ludzie myślą o sobie, o swoim życiu czy tożsamości za pośrednictwem medium, jakim jest rzecz. Na szczególną uwagę zasługują wnioski płynące z analizy dialektycznych i rekursywnych relacji pomiędzy ludźmi i rzeczami („[...] how persons make things and things make persons” [Tilley i in. red., 2006: 2]).

W studiach nad KM wyróżnić można trzy kategorie. Do pierwszej zaliczyć należy empiryczne badanie rzeczy wszelkimi dostępnymi środkami analizy źródłoznawczej (katalogowanie, klasyfikowanie, datowanie itp.), będące pun-

ktem wyjścia dla dalszych rozważań i interpretacji. Kolejne kategorie badawcze w wyraźny sposób uwzględniają kognitywne postrzeganie KM: druga to studia na temat znaczenia form materialnych w codziennym życiu człowieka (rzemiosło, konsumpcja, wymiana itp.), do trzeciej natomiast zaliczyć należy generalizujące i teoretyzujące badania nad konstytucją społeczną (w wymiarze politycznym, ekonomicznym, wierzeniowym itp.) (Lawrence 1998: 8; Tilley i in. red. 2006: 4-5). Podział ten ma charakter porządkujący, jednak sugeruje również określoną kolejność postępowania badawczego.

Źródłem do badań KM są nie tylko artefakty, ale również materiały, z których zostały wykonane, ich pochodzenie, powiązania i możliwe kombinacje, technologie produkcyjne, metody umożliwiające przemieszczanie, wymienianie i konsumowanie dóbr, sposoby, w jakie rzeczy odnoszą się do świadomych idei i intencji ludzkich oraz do nieświadomych struktur myślowych, relacje rzeczy, KM z kulturą i społeczeństwem w ogóle (rzeczy jako integralna część „bycia” człowiekiem i życia w ramach ludzkiej zbiorowości), relacje rzeczy z historią i tradycją, indywidualną i kolektywną pamięcią, społecznym trwaniem i zmianą, koncepcjami przestrzeni, miejsca, lokalności, wreszcie relacja rzeczy z ludzkim ciałem (postrzeganie samego ciała jako kulturowej, sensualnej „rzeczy”, która może się poruszać, prezentować samą siebie, komunikować określone treści, wraz z zabiegami tworzącymi, ograniczającymi, przedłużającymi cielesny potencjał).

Koncepcja KM prowokuje pytanie o „rzeczowość” rzeczy, o sposoby, w jakie materia generuje znaczenia, określa zastosowania, konstytuuje światy rzeczywiste i abstrakcyjne, o wpływ, jaki ma obcowanie z nimi na nasze percypowanie świata, w którym żyjemy i który tworzymy.

6. POCZĄTKI POJĘCIA „KULTURA MATERIALNA” W ETNOGRAFII

Rodzące się zapotrzebowanie na zachowywanie i ratowanie pozostałości kultur „prymitywnych” nakazywało gromadzenie artefaktów z nimi związanych. Działalność ta opierała się na założeniu, że w związku z niemożliwością ocalenia tych ludów, ich wierzeń i rytuałów przed „wyginięciem”, należało zabezpieczyć materialne atrybuty ich kultur dla potomności. Wyróżnienie KM jako jednej z dziedzin kultury nastąpiło w etnologii już w XIX wieku (Leciejewicz 2006: 18). Określano w ten sposób wytwory oraz pozostawiające materialne ślady działania społeczne i jednostkowe. W uzyskaniu w miarę możliwości pełnego oglądu kultur pomocne wydaje się mające charakter porządkujący rozróżnienie: KM (badanej na gruncie ergologii), kultury społecznej (badanej przez etnologów i socjologów) oraz kultury duchowej (którą zajmuje się folklorystyka) (Moszyński 1929: 5; Rutkowski 1959: 17-18). Rzeczy stały się pełnowartościowym źródłem poznawczym, a ich produkcja, postrzegana z perspektywy narzędzi pracy, ich typów oraz technologii produk-

cyjnych — szeroko stosowanym składnikiem argumentacji naukowej (→ „Antropologia a archeologia”, s. 686-720).

7. MATERIALIZM MARKSISTOWSKI

Materializm marksistowski preparował proces formowania się społeczeństwa na podstawie koncepcji przywłaszczania szeroko rozumianych dóbr natury i wykorzystania w tym celu nowych technologii, wytworzonych w powiązaniu z naturą, przy dialektycznej ewolucji ludzkiej świadomości. Źródłem wszelkich przemian społecznych byłyby w tym ujęciu zmiany w zakresie organizacji produkcji oraz potrzebne do wytwarzania narzędzia, surowce etc. Dopiero ta baza, tj. środki produkcji, generuje nadbudowę (filozofię, sztukę, naukę). Marksizm postrzegał zatem KM w sensie surowców, pracy, produkcji, konsumpcji i wymiany, jako zjawisko odbijające przynależność etniczną, dyfuzję rozmaitych idei pomiędzy różnymi grupami, informujące o inwazji, migracji i społecznej zmianie. Rzeczy studiowano w celu rozpoznania technologii koniecznych do ich wytworzenia, co pozwalało na budowanie wielkich schematów społecznej ewolucji, zakładających przechodzenie od form niższych do coraz wyższych. Spuścizna marksizmu, choćby wyłącznie przez jego negację, obecna jest we współczesnych nurtach teoretycznych (Maurer 2006) i dla wielu badaczy pozostaje aktualną wykładnią postępowania metodologicznego (zob. Malina, Vašíček 1990: 143-146).

8. STRUKTURALIZM I SEMIOTYKA. „NOWA” ARCHEOLOGIA

W tzw. nowej (procesualnej) archeologii w Stanach Zjednoczonych oraz archeologii analitycznej w Wielkiej Brytanii główny nacisk położono na konstruowanie ogólnego modelu komponentów społeczno-kulturowego systemu jako jednej całości. Taki pogląd na KM i jej interpretację, w rozwiniętej i krytycznej formie, stanowi podstawowy koncept w tworzeniu archeologicznych teorii na temat społecznej przeszłości. Są to przede wszystkim dwa aksjomaty V. Gordona Childe’a, reprezentanta wczesnej fazy archeologii procesualnej, określanej mianem archeologii procesualno-funkcjonalnej (więcej nt. Childe’a zob. np. Trigger 2006: 241-247, 344-352). Pierwszy utrzymuje, że artefakty odzwierciedlają gospodarcze i społeczne warunki, w jakich je wytworzono, oraz że dzięki nim jesteśmy w stanie te warunki poznać. Drugi zakłada, że należy traktować artefakty jako konkretne wyrażenia i przykłady ludzkich myśli oraz idei, chociaż możliwości poznawcze w tym zakresie — poza kwestiami technoprodukcyjnymi — pozostają mocno ograniczone (Tabaczyński 2001: 321). Głównym założeniem nowej archeologii jest to, że wzorce KM odzwierciedlają zachowania społeczne, ale zmodyfikowane

przez procesy podepozycyjne. Te kopalne pozostałości mogą stanowić, jak podkreśla Binford, podstawę do krytycznego czytania tego wzorca jako „systematycznego i dającego się zrozumieć obrazu całkowicie wymarłego systemu kulturowego” (1962: 217). Kulturę w archeologii procesualnej postrzegano jako sposób adaptacji do środowiska, zmianę kulturową pobudzać miały czynniki zewnętrzne, pozakulturowe, przede wszystkim o charakterze ekologicznym (por. Layton 2006; zob. również Preucel 2006).

9. KULTURA MATERIALNA W UJĘCIU SZKOŁY „ANNALES”

Studia nad KM włączyła w zakres historii gospodarczej Szkoła „Annales”, która wiedzę o artefaktach usankcjonowała jako immanentny składnik procesu poznania historycznego. Była to wizja historii globalnej, badanej z perspektywy historii gospodarczej. Fernand Braudel, realizując program „Annales”, precyzował własne podejście do badań. Formułując hasło „ekonomii historycznej”, wprowadził rozróżnienie typów chronologicznej rzeczywistości, gdzie w ramach czasu długiego trwania: „[...] poniżej poziomu zjawisk rynkowych rozciąga się nieprzenikniona strefa, często trudna do uchwycenia wskutek niewystarczającej dokumentacji historycznej; jest to elementarna, podstawowa aktywność, którą spotyka się wszędzie, o niewyobrażalnej wręcz rozciągłości. Tę rozległą, leżącą u podłoża strefę [...] [nazywa się] życiem materialnym albo kulturą materialną” (Braudel 1992: 8). Należy zaznaczyć, że miejsce sił wytwórczych w procesie dziejowym w omawianym ujęciu, chociaż istotne, nie sięga poziomu sprawczego automatyzmu (zob. również → „Szkoła «Annales», «la Nouvelle Histoire» i archeologia polska”, s. 117-136).

10. FENOMENOLOGIA O MATERIALNOŚCI

Fenomenologiczne postrzeganie „rzeczy” można określić jako sprowadzające się do skrupulatnego opisu i analizy tychże na poziomie ich bezpośredniego doświadczania, z perspektywy dystynktywnie ludzkiej i zmysłowej. Za najważniejszą w fenomenologicznym postrzeganiu zjawisk uznać należy konstatację, że „subiektywne” doświadczanie rzeczywistości nie jest jedynie powierzchownym elementem skonstruowanym na podstawie niezmienniej materialności, lecz medium, poprzez które świat materialny jest przez człowieka postrzegany. Takie ujęcie KM — realizowane przede wszystkim w odniesieniu do zjawisk nieruchomych, takich jak architektura czy krajobraz w teraźniejszych i przeszłych kontekstach, przede wszystkim w zakresie ich wizualności oraz zaangażowania człowieka w kreowanie, postrzeganie przestrzeni i miejsca oraz znaczenia pamięci w codziennym doświadczaniu — pozostaje nadal dalekie od kompletności. Powodem tego może być brak

klarownej, sformalizowanej metodologii badań fenomenologicznych, która określiłaby, jak podchodzić do studiowania „rzeczy” (Thomas 2006).

11. KONTEKSTUALIZM I ARCHEOLOGIA POSTPROCESUALNA

W połowie lat 80. XX wieku, wskutek krytyki nurtu procesualnego w archeologii, przede wszystkim leżącego u jego podstaw determinizmu geograficznego, homeostatyczności kultury i braku uznania znaczenia czynnika ludzkiego w jej kreowaniu, pojawiła się nowa orientacja naukowa zwana archeologią postprocesualną. W jej procedurze badawczej główny nacisk położono na interpretację znaczenia KM. Ian Hodder traktuje ją nie jako składnik całej kultury, ale jako odrębne, autarkiczne zjawisko stanowiące podstawę badań archeologicznych. Znaczenie jest ideą funkcjonującą społecznie i odtworzaną w praktyce dnia codziennego, dlatego tak ważny jest kontekst danego znaleziska. Procedura kontekstualnego analizowania zjawisk stała się w przekonaniu niektórych badaczy wręcz imperatywem dla legitymizacji czynionych ustaleń naukowych: „[...] obiekt pozbawiony kontekstu staje się nieczytelny” (Hodder 1986: 141).

12. KULTURA MATERIALNA JAKO „TEKST” W POSTSTRUKTURALIZMIE

Odseparowanie KM, a przede wszystkim traktowanie (archeologicznych) kontekstów jako zjawisk kształtowanych przez przeszłe działania tworzące zamknięte, skończone całości, stało się podstawą krytyki ze strony przedstawicieli nurtu postprocesualnego, formułujących pytania o podstawy ograniczania (kon)tekstu do jego twórców oraz o to, co znajduje się „poza” jego obrębem. Dla Timothy’ego Yatesa postprocesualizm był tradycyjną hermeneutyką postulującą determinizm i totalizm, ograniczającą potencjał znaczeniowy KM (1990: 270-272). Poststrukturalizm, rozwijający tekstualne postrzeganie KM, kładzie nacisk na to, w jaki sposób rzeczy „znaczą”, podkreśla narastającą podczas każdego kolejnego „odczytywania” wieloznaczność treści, których nośnikami są rzeczy. Wcześniejsze podejście strukturalistyczne prowadziło do uschematyzowania, czym przesłaniało sens i unieruchamiało twórczy potencjał rzeczy. Naukowy język opisu zjawisk i próby tworzenia uniwersalnych modeli powodują utratę indywidualności każdego analizowanego przypadku. W klasycznie strukturalistycznym pojmowaniu poznanie „autora” i jego „świata” było koniecznym, wyjściowym etapem dla analizowania stworzonego przez niego „tekstu”. Zdaniem poststrukturalistów „czytanie” winno samo w sobie być czynnością kreatywną, której towarzyszy przejęcie „władzy” i „odpowiedzialności” za tekst od jego autora przez czytającego. W sposób świadomy autor umieszcza w tekście tylko część znaczeń,

natomiast czytający, występujący niejednokrotnie z poziomu innych kultur i epok historycznych, odnajduje w tymże tekście nowe treści i generuje nowe jego znaczenia. Czytający, poprzez własne postrzeganie i rozumienie, włącza w tekst historię społeczno-kulturowego rozwoju, wystawia go na działanie nowych warunków, na nowe wykładnie „prawdy” i transformuje w produkt współczesny (zob. Olsen 2006: 92-94). Podejście tekstualne, skupiające uwagę na symbolicznym wymiarze wytworów, postrzeganiu ich jako znaków dających się zapisać, generujących treść w formie tekstu, doprowadziło do „dematerializacji” archeologii. W przekonaniu Bjørnara Olsena „archeologowie powinni zjednoczyć się w obronie rzeczy, w obronie tych podrzędnych członków kolektywu, którzy zostali uciszeni i zmarginalizowani przez imperialistyczne, społeczne i humanistyczne dyskursy” (2003: 100, cyt. za Domańska 2008: 37).

13. POWRÓT DO MATERIALNOŚCI. OBIEKTYFIKACJA, „ARCHEOLOGIA SYMETRYCZNA” I BIOGRAFIA RZECZY

Krytyka antropocentryzmu, próba odejścia od konstruktywizmu socjologicznego, narratywizmu i przede wszystkim tekstualizmu oraz „tęsknota” za tym, co rzeczywiste, wszystkie te „nastroje” doprowadziły do pojawienia się w humanistyce w końcu lat 90. XX wieku tendencji określanej jako „powrót do rzeczy” („zwrot ku materialności”). Ciężar pytań stawianych o status pozostałości po przeszłości, o relacje między tym, „co ludzkie i nie-ludzkie”, organiczne i nie-organiczne, między rzeczami a ludźmi oraz między samymi rzeczami przeniesiony został z podmiotu na przedmiot (Domańska 2008: 31-32; zob. też Tilley 2006). Koncepcją pozwalającą na poznanie w szczególności sposób tych relacji jest „obiektyfikacja” (ang. *objectification*). Poprzez tworzenie, użytkowanie, wymianę, konsumpcję, interakcję, ogólnie — życie z rzeczami, ludzie tworzą samych siebie. Zatem świat przedmiotów zajmuje centralne miejsce w poznawaniu i identyfikowaniu jednostek oraz społeczeństw. Formy materialne nie odbijają jedynie ludzkiej rzeczywistości, ale stanowią medium, za pomocą którego wartości, idee, społeczne wyróżniki są nieustannie reprodukowane i legitymizowane bądź transformowane (Tilley 2006: 61). Obiektyfikacja może dotyczyć języka (obraz może „mówić” o refleksji jego twórcy na temat świata), socjalizacji (dzieci poznają świat poprzez obcowanie z rzeczami), produkcji (zręcznie upleciona sieć dowodzi umiejętności jej wykonawcy, pomaga w pracy jej posiadaczowi, dla obu stanowi środek wywoływania podziwu u obcych oraz poczucia własnej wartości), biografii (pamiątka po zmarłym), wymiany (budowanie identyfikacji indywidualnej i grupowej poprzez akt obdarowywania).

Zdaniem Olsena, z punktu widzenia „interesów” rzeczy największą krzywdę wyrządziło KM właśnie jej przyrównanie do tekstu. W obronie rze-

czy pisze on: „Jestem zmęczony starymi opowieściami o tym, jak podmiot, to, co społeczne, epistemy tworzą przedmiot; zmęczony opowieściami, jak wszystko jest językiem, działaniem, umysłem czy ludzkim ciałem. Chciałbym, byśmy zwrócili większą uwagę na drugą część tej historii: jak przedmiot kreuje podmiot. Opowieść ta [...] przychodzi do nas pod postacią milczących, dotykalnych, widzialnych i brutalnych materialnych pozostałości: maszyn, ścian, dróg, dołów, mieczy. [...] Zamiast tego uwaga skupiona jest na myśli, meta-teoriach, polityce i społeczeństwie, w skrócie na «hałasie dyskursu». Zatem coraz bardziej widoczna staje się potrzeba nowego reżimu «demokracji, która rozciąga się także na rzeczy»” (Olsen 2003: 100, cyt. za Domańska 2008: 37). Olsen zaproponował projekt „archeologii symetrycznej”, gdzie wszystkie byty fizyczne, określane ogólnym mianem KM, zamieszkują świat, którego substancję dzielą ze spokrewnionymi z nimi innymi bytami, takimi jak ludzie, rośliny i zwierzęta. By zrozumieć, jak działa społeczność, należy zwrócić swoje zainteresowania ku „milczącej rzeczy” i przyznać jej moc sprawczą.

W ramach nurtu powrotu do rzeczy pojawił się również pomysł na przedstawianie ich biografii. Zdaniem Corneliusa Holtorfa „rzeczy, jak ludzie, mają historie życia. Rzeczy powstają gdzieś; często robią coś, niektóre przemieszczają się z miejsca na miejsce; ich znaczenia i funkcje mogą zmienić się w różnych kontekstach i, z biegiem czasu, starzeją się; ostatecznie większość z nich umiera, a cokolwiek po nich pozostaje, zostaje porzucone w miejscu ich ostatecznego spoczynku, gdzie ulega stopniowej dezintegracji” (1998: 23; szerzej nt. biografii rzeczy zob. Kopytoff 2005). Takie dedykowane przedmiotom biografie mogą pozwolić na zaobserwowanie, jak KM jest wykorzystywana do kreowania i podtrzymywania społecznych relacji, które stanowią podstawę samoidentyfikacji i poczucia przynależności.

14. ZAKOŃCZENIE

Ludzki pragmatyzm w obserwowaniu otaczającej rzeczywistości generuje często uproszczone traktowanie rzeczy w kategoriach li tylko ich funkcjonalności i użyteczności, nieporozumieniem jest jednak, wynikłe zapewne z chronicznego badania fizykalnych pozostałości dawnej działalności człowieka, zmarginalizowanie głównego przedmiotu badań archeologii, jakim są minione społeczeństwa i ich kultury. Materialna spuścizna społeczności, dla doświadczenia których dysponujemy bardziej zdywersyfikowaną bazą źródłową, jest dla uczestnika tego poznania ich immanentną częścią. Natomiast w przypadku kultur, które nazwać możemy martwymi, niemymi, a które przyjęliśmy nazywać „archeologicznymi”, pozostałe po nich fizykalne szczątki stanowią dla badającego raczej rzeczowe korelaty tej pogrzebanej rzeczywistości, nawet jeżeli kiedyś były organicznie z nią związanymi przejawami tejże.

Tak czy owak, archeologia pozostaje dyscypliną rzeczom najbliższą, jako tą, której stanowią podstawową bazę źródłową. Dlatego za tak istotny uznać należy apel o nieodzieranie rzeczy z ich „rzeczowości” (zob. cz. 13). Chociażby z tego powodu trzeba oczekiwać aktywnej postawy przedstawicieli archeologii w kreowaniu nowych idei postrzegania rzeczywistości, a nie biernego inkorporowania kolejnych trendów pojawiających się na gruncie współczesnej humanistyki. Oczywiście takie poszukiwania muszą być wielokierunkowe, „szerokopłaszczyznowe”, ponieważ przekraczanie granic tradycyjnie pojmowanych dyscyplin musi stać się wyznacznikiem przyszłych badań humanistycznych. Jednak teoretyczne rozważania, które nie dają się przekuć na metodologię naukowego postępowania w określonej dziedzinie badania dziejów, tym bardziej na metodę, nie staną się niczym więcej niżli deliberacjami pozbawionymi jakiegokolwiek użyteczności. Owszem, (czasem źle kojarząca się) konwencjonalna epistemologia nakazuje rozumowanie genetyczne i genealogiczne, trudno jednak szczerze postępowanie takie potępiać, oczywiście przy odrzuceniu syntezy sprowadzających materialne działanie się do linearnych układów przyczynowo-skutkowych. Jeżeli rzeczywiście granice świata człowieka znajdują się tam, gdzie kończy się jego język, to wszystko, nie tylko rzeczy zresztą, musi nosić znamiona antropomorfizacji. Jednak, mimo sporej popularności, ten hermeneutyczny paradygmat — być może na szczęście — nie doczekał się, jak dotąd, ratyfikacji.

BIBLIOGRAFIA

- Binford L.R.
1962 *Archaeology as Anthropology*, „American Antiquity” 28(2), s. 217-225.
1981 *Bones: Ancient Men & Modern Myths*, New York: Academic.
1982 *Meaning, Inference and the Material Record*, w: *Ranking, Resource and Exchange*, C. Renfrew, S. Shennan (red.), Cambridge: Cambridge University Press, s. 160-163.
- Braudel F.
1992 *Kultura materialna, gospodarka, kapitalizm XV-XVIII wiek*, t. 1, Warszawa.
- Czarnowski S.
1956 *Dzieła*, t. 2, Warszawa.
- Hicks D., Beaudry M.C. (red.)
2010 *The Oxford Handbook of Material Culture Studies*, Oxford Handbooks in Archaeology, Oxford: Oxford University Press.
- Hodder I.
1986 *Reading the Past: Current Approaches to Interpretation in Archaeology*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Kłoskowska A.
2005 *Kultura masowa. Krytyka i obrona*, Warszawa.

Kopytoff I.

2005 *Kulturowa biografia rzeczy: utowarowienie jako proces*, w: *Badanie kultury. Elementy teorii antropologicznej. Kontynuacje*, M. Kempny, E. Nowicka (red.), Warszawa, s. 249-274.

Kristiansen K.

2004 *An Essay on Material Culture. Some concluding reflections*, w: *Material Culture and other Things. Post-disciplinary Studies in the 21st century*, F. Fahlander, T. Oestigaard (red.), Gotarc series C nr 61, Gothenburg, s. 259-278.

Kroeber A.L.

1952 *The Nature of Culture*, Chicago: University of Chicago Press.

Kroeber A.L., Kluckhohn C.

1952 *Culture. A Critical Review of Concepts and Definitions*, „Papers of the Peabody Museum of American Archaeology and Ethnology, Harvard University”, 47(1), Cambridge: Peabody Museum.

Layton R.

2006 *Structuralism and Semiotics*, w: Tilley Ch. i in. (red.), s. 29-42.

Maurer B.

2006 *In the Matter of Marxism*, w: Tilley Ch. i in. (red.), s. 13-28.

Olsen B.

2003 *Material Culture after Text: Re-Membering Things*, „Norwegian Archaeological Review” 36(2), s. 87-104.

2006 *Scenes from a Troubled Engagement: Post-structuralism and Material Culture Studies*, Tilley Ch. i in. (red.), s. 85-103.

Ossowski S.

1966 *Wież społeczna i dziedzictwo krwi*, w: *Dzieła*, t. 2, Warszawa.

Preucel R.W.

2006 *Archaeological Semiotics*, Oxford: Blackwell Publishing.

Tabaczyński S.

1993 *Kultura i jej rzeczowe korelaty*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 41(1), s. 5-21.

2001 *Material Culture as an Archaeological Conspect*, w: *Medieval Archaeology. An Encyclopaedia*, P.J. Crabtree.

Thomas J.

2006 *Phenomenology and Material Culture*, w: Tilley Ch. i in. (red.), s. 43-59.

Tilley Ch.

2006 *Objectification*, w: Tilley Ch. i in. (red.), s. 60-73.

Tilley Ch., Keane W., Kuechler S., Spyer P., Rowlands M.

2006 *Handbook of material culture*, London: Sage.

Trigger B.G.

2006 *A history of archaeological thought*, Cambridge: Cambridge University Press.

DALSZA LITERATURA

Christian W.A.

1959 *An Interpretation of Whitehead's Metaphysics*, Yale: University Press.

- Domańska E.
2008 *Problem rzeczy we współczesnej archeologii*, w: *Rzeczy i ludzie. Humanistyka wobec materialności*, J. Kowalewski, W. Piasek, M. Śliwa (red.), Olsztyn, s. 27-60.
- Herder J.G.
1962 *Myśli o filozofii dziejów*, t. 1, Warszawa.
- Holtorf C.
1998 *The Life-History of Megaliths in Mecklenburg-Vorpommern (Germany)*, „World Archaeology” 30 (1), s. 23-38.
- Lawrence S.
1998 *The Role of Material Culture in Australian Archaeology*, „Australian Historical Archaeology” 16, s. 8-15.
- Leciejewicz L.
2006 *Kultura materialna – burzliwe losy pewnego terminu*, w: *Mundus hominis – cywilizacja, kultura, natura: wokół interdyscyplinarności badań historycznych*, S. Rosik, P. Wiszewski (red.), Wrocław, s. 17-22.
- MacIver R.M.
1931 *Society: its structure and changes*, New York: R. Long & R.R. Smith, inc.
- Malina J., Vašíček Z.
1990 *Archaeology yesterday and today. The development of archaeology in the sciences and humanities*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Mencwel A. (red.)
2001 *Antropologia kultury. Zagadnienia i wybór tekstów*, Warszawa.
- Moszyński K.
1929 *Kultura ludowa Słowian*, t. 1, *Kultura materialna*, Kraków.
- Prown J.D.
1982 *Mind in Matter. An Introduction to Material Culture Theory and Method*, „Winterthur Portfolio” 17(1), s. 1-19.
- Rutkowski J.
1959 *Historia kultury i próba systematyzacji jej zagadnień*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 7(1), s. 3-61.
- Schlereth Th.J. (red.)
1986 *Material Culture: A Research Guide*, Lawrence: University Press of Kansas.
- Topolski J.
1993 *O składnikach i korelatach kultury*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 41(3), s. 421-425.
- Urbańczyk P.
2006 *Where does the return to things lead us?*, „Archaeologia Polona” 44, s. 187-194.
- Weber A.
1935 *Kulturgeschichte als Kultursoziologie*, Leiden: A.W. Sijthoff.
- Whitehead A.N.
1932 *Science and the Modern World*, Cambridge University Press.
- Yates T.
1990 *Jacques Derrida: „There is nothing outside of the text”*, w: *Reading Material Culture: Structuralism, Hermeneutics and Post-structuralism*, C. Tilley (red.), Oxford: Blackwell, s. 206-280.